

<https://doi.org/10.34768/fp2023a7>

Justyna Kroczak
Uniwersytet Zielonogórski

O OBECNOŚCI DZIEŁA ŚW. TEOFANA REKLUZA W POLSKIEJ REFLEKSJI*

Tradycja polskich badań rosyjskiej teologii prawosławnej¹ nie jest, co prawda, tak bogata jak ta dotycząca rosyjskiej filozofii religijnej², ale i ona znalazła swych popularyzatorów. Są nimi przede wszystkim księża i osoby zaangażowane religijnie. W związku z tym głównymi ośrodkami badań rosyjskiej teologii prawosławnej stały się te, które skupiają polskich teologów prawosławnych, czyli Katedra Teologii Prawosławnej przy Uniwersytecie w Białymstoku, Prawosławne Seminarium Duchowne w Warszawie³, Sekcja Teologii Prawosławnej w ramach Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej⁴, Instytut Ekumeniczny Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego oraz Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (dawna Akademia Teologii Katolickiej). Właśnie tam studiuje się, wykląda i analizuje teologię prawosławną oraz wydaje prace jej poświęcone. Publikacji – artykułów i książek – powstaje niemało. Najistotniejszymi czasopismami naukowymi, na łamach których ukazują się teksty poświęcone wspomnianej problematyce, to przede wszystkim „Elpis”, pismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, „Studia Theologica Varsaviensia” (kiedyś „Collectanea Theologica”), „Rocznik Teologiczny ChAT”. Spośród periodyków skierowanych do szerszej publiczności, głównie do wiernych prawosławnych, należałoby wymienić „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” oraz „Przegląd Prawosławny” (dawna „Orthodoxia”); istnieje także sporo innych tego typu tytułów o zasięgu lokalnym⁵. Liderem wśród wydawnictw promujących duchowość prawosław-

* Artykuł jest uzupełnioną polską wersją tekstu opublikowanego w języku angielskim w wydawnictwie pokonferencyjnym: *Saint Theophan the Recluse oeuvre and reception of his thought in Poland*, [w:] *Russian thought in Europe. Reception, polemics, development*, red. T. Obolovitch, T. Homa, J. Bremer, Kraków 2013, s. 37-53.

1 Historii i aktualnemu stanowi prawosławia w Polsce poświęcony jest cały numer „Elpis” 2000, z. 3.

2 Zob. m.in. *Polskie badania filozofii rosyjskiej*, cz. 1, red. L. Kiejzik, J. Uglik, Warszawa 2009; *Polskie badania filozofii rosyjskiej*, cz. 2, red. L. Kiejzik, J. Uglik, Warszawa 2012; H. Paprocki, *Recepcja rosyjskiej myśli religijnej w Polsce*, „Elpis” 2005, z. 11-12, s. 193-203.

3 Zob. H. Paprocki, *Studium teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1973, nr 4, s. 62-67.

4 W. Niemczyk, *Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1962 (R. 4), s. 5-20.

5 Inne gazety prawosławne w Polsce: „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” (organ urzędowy Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego), „Cerkownyj Westnik” (Organ Kościoła

na zdecydowanie jest Bratczyk z Hajnówki. Najważniejsi są w tym wszystkim jednak ludzie, którzy tworzą ten specyficzny krąg badawczy. Należą (lub należały) do niego w pierwszym rzędzie osoby duchowne: Jerzy Klinger, Józef Keller, Henryk Paprocki, Doroteusz Sawicki, arcybiskup Sawa (Hrycuniak), Jerzy Tofiluk, biskup Jerzy Pańkowski, Marian Bendza, Rościśław Kozłowski, Jerzy Nowosielski, Krzysztof Leśniewski i inni. Ze środowiska katolickiego należy wymienić przede wszystkim nieżyjącego już Jana Prysznota.

Prawosławna teologia rosyjska zakresowo mieści się w szerszym nurcie chrześcijaństwa wschodniego, dlatego przygodę z prawosławiem dobrze jest zacząć od czterotomowej wstępnej bibliografii chrześcijaństwa wschodniego, którą skompilował ksiądz Grzegorz Sosna⁶, związany z parafią w Rybołach. Ostatni, czwarty tom, wydany został w 2003 r., nie obejmuje zatem późniejszego dorobku, wcale przecież pokaznego. Nie ma także raczej szans na kolejne tomy i aktualizacje rzeczzonego kompendium. Mimo to, praca ta stanowi podstawowe źródło wiedzy na temat recepcji myśli prawosławnej w Polsce. Z tej skarbnicy informacji dowiadujemy się, że religijność ruska i rosyjska w każdej swej formie znalazła się w optyce polskich badaczy – głównie teologów, ale także literaturoznawców i filologów (m.in. Waław Hryniewicz OMI⁷, Hanna Kowalska-Stus⁸, Ryszard Łużny⁹). Badania nad religijnością, o których teraz mowa, polegają, przynajmniej w początkowej swej fazie, na studiowaniu zjawisk religijnych oraz życia i twórczości osób z nimi związanych – mnichów, ascetów, reformatorów. W przypadku prawosławia rosyjskiego (a do XVI w. ruskiego)¹⁰ pierwszoplanowymi postaciami, będącymi obiektem zainteresowania, są: Sergiusz z Radoneża¹¹,

Prawosławnej w Polsce – wydanie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej), „Biuletyn Informacyjny. Koło Teologów Prawosławnych”, „Bractwo Młodzieży Prawosławnej. Wiadomości Bractwa”, „Biuletyn Informacyjny. Bractwo Prawosławne śś. Cyryla i Metodego”, „Iko Pismo Młodzieży Prawosławnej”.

6 G. Sosna, *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, cz. IV, Białystok 2003; idem, *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, cz. II, Białystok-Ryboły 1996; idem, *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, cz. I, Białystok-Ryboły 1994; idem, *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, cz. III, Białystok-Ryboły 1998.

7 *Teologia i kultura Starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J. Gajek (seria: Teologia w Dialogu, t. 7), Lublin 1993.

8 H. Kowalska, *Kultura staroruska, XI-XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998; eadem, *Kultura i eschatologia: Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007.

9 *Pierwsze tysiąclecie chrześcijaństwa (988-1988) na ziemiach wschodniej słowiańszczyzny od Rusi Kijowskiej do Rosji, Ukrainy i Białorusi*, oprac. R. Łużny, Lublin 1994; *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988; *Literatura staroruska, wiek XI-XVII. Antologia*, oprac. W. Jakubowski, R. Łużny, Warszawa 1971; *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, przeł. R. Łużny, Kraków 1995.

10 Zob. T. Wyszomirski, *Prawosławny kościół rosyjski*, „Novum” 1978, nr 2, s. 139-144.

11 Por. A. Kempfi, *Patron Rosji św. Sergiusz z Radoneża i jego życiorys pióra Epifaniasza*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1984, z. 1; G. Fiedotow, *Święci Rusi (X-XVII w.)*, przeł. H. Paprocki, Bydgoszcz 2002; P. Florenski, *Ikony modlitwne św. Sergiusza*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła

Serafin z Sarowa¹², Nil Sorski, Paisjusz Wieliczkowski¹³, Tichon Zadoński, starzec Ambroży z Optyny¹⁴, także teolodzy-mysliciele jak Aleksander Buchariew¹⁵, Ignacy Brianczaninow¹⁶, Bazyli Kriwoszejn¹⁷, Mikołaj Arseniew¹⁸, Mikołaj Afanasjew¹⁹, Aleksander Mień²⁰ i wreszcie Teofan Rekluz. Nie jest trudno znaleźć informacje o większości z nich w języku polskim, ale są to zazwyczaj tylko wzmianki i pojedyncze artykuły. Z kolei, jeśli chodzi o zjawiska natury religijnej, które konstytuowały życie chrześcijańskie na Rusi, a potem w Rosji, to tu sytuacja wygląda lepiej – badania są

Prawosławnego” 1976, nr 1-2, przeł. Z. Podgórzec, s. 71-100; M.W., *Święty Sergiusz z Radoneża*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1975, z. 1-2, s. 85-92; D. Piekarska-Winkler, *Ruski ideał świętości*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 2006 (48, 1-2), s. 127-137.

12 Por. J. Klinger, *O istocie prawosławia*, Warszawa 1983, s. 183 i nn.; J. Nowosielski, *Inność prawosławia*, Białystok 1998, s. 46 i nn.; J. Andrejuk, *Doświadczenie mistyczne św. Serafina z Sarowa*, Warszawa 1983 (praca magisterska ChAT); B. Doroszkiewicz, *Mistyka św. Serafina z Sarowa*, Warszawa 1981 (praca magisterska ChAT); K. Leśniewski, *Droga do zbawienia w świetle zachowanych pouczeń św. Serafina z Sarowa*, „Arche. Wiadomości Bractwa” 1999, nr 4-5, s. 20-23; Święty Serafin z Sarowa, *Żywot i pouczenia*, Hajnówka 1999 (przeł. Strach); Serafin Sarowski, *Ogień ducha świętego*, przeł. H. Paprocki, Białystok 1992; Z. Glaeser, *Święty Serafin z Sarowa i jego pouczenia ascetyczno-duchowe*, „Summarius” 1993-1994, nr 22-23, s. 53-63; Święci Rosyjscy. *Serafin z Sarowa*, „Zorza” 1988, nr 1, s. 8; A. Kempfi, *Św. Serafin Sarowski eremita i cudotwórca*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1985, z. 2; *Biesiady z Motowilowym*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1981, nr 1-2 (przeł. H. Paprocki); Serafin Sarowski, *O poście*, przeł. J. Charkiewicz, „List Informacyjny. Pismo Rady Diecezjalnej Młodzieży przy Diecezji Białostocko-Gdańskiej” 1989 (3), s. 1; K. Jasman, *Istota życia chrześcijańskiego według św. Serafina z Sarowa*, „W Drodze” 1992, nr 6, s. 74-78; Pustelnik z Zagorska (św. Sergiusz), „Papieskie Intencje Misyjne” 1985, nr 4, s. 15; J. Stabińska OSB, *Święty Serafin Sarowski*, „Przewodnik Katolicki” 1975, nr 3, s. 6.

13 Zob. Paisjusz Wieliczkowski, *O modlitwie umysłu albo modlitwie wewnętrznej*, przeł. J. Kuffel, Białystok 1995.

14 Zob. J. Charkiewicz, *Starzec Ambroży Optiński*, „Wiadomości PDB-G” 1999, nr 4, s. 10-12; Agnia (Cicha), *Św. Ambroży z Optyny*, „Bratczyk” 2002, nr 254; *Recepty św. Ambrozego*, oprac. D. Wysocka, „Przegląd Prawosławny” 2001, nr 4, s. 30; P. Jarocewicz, *Święty Ambroży z Optino jako duszpasterz prawosławny*, Warszawa 1994 (praca magisterska ChAT); I. Cieślak, *Starcy pustelni optyńskiej*, Kraków 2005.

15 W. Hryniewicz, *Boska liturgia życia*, „Więź” 1975, nr 1, s. 67-79.

16 Por. P. Nikolski, *Miejsce medytacji w prawosławnej kulturze ascetycznej*, [w:] *Medytacja. Postawa intelektualna, sposób poznania, gatunek dyskursu*, red. T. Kostkiewicz i M. Saganik, Warszawa 2010, s. 73-79; J. Pańkowski, *Życie, działalność i twórczość św. Ignacego Brianczaninowa*, „Elpis” 2006, z. 13-14, s. 185-225.

17 Por. A. Świtkiewicz, *Próba rekonstrukcji myśli Grzegorza Palamasa w artykule B. Krivocheina pt. Asketyczeskoje i bogosławskoje uczenie sw. Grigorija Palamy*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1997, nr 3, s. 155-166.

18 Zob. H. Paprocki, *Bibliografia czasopisma teologicznego „Elpis” 1926-1937*, „Elpis” 1999, z. 1, s. 27-43 (w latach uwzględnionych we wskazanym rejestrze pojawiło się wiele publikacji dotyczących Mikołaja Arseniewa oraz przekłady jego prac); M. Arseniew, *Doświadczenie religijne Apostoła Pawła*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1978, nr 3-4, s. 3-22.

19 R. Kozłowski, *Z eklezjologii o. Mikołaja Afanasjewa*, „Elpis” 2003, z. 7-8, s. 69-86; M. Afanasjew, *Kościół Ducha świętego*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1974, nr 3, s. 3-23; idem, *Kościół Ducha świętego – cd.*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1974, nr 4, s. 24-43.

20 A. Mień, *O modlitwie domowej*, „List Informacyjny. Pismo Rady Diecezjalnej Młodzieży przy Diecezji Białostocko-Gdańskiej” 1995, nr 1, s. 24-25.

bardziej usystematyzowane. Polscy badacze interesują się hezychazmem²¹, fenomenem starczestwa, imiesławiem²², modlitwą Jezusową²³, a także najważniejszymi miejscami duchowości prawosławnej: Pustelnią Optyńską²⁴ w Kozielsku, Górą Athos na Półwyspie Chalcydyckim²⁵ i Ławrą Troicko-Sergijewską pod Moskwą²⁶. Analiza polskich studiów nad poglądami wszystkich tych postaci, fenomenów i miejsc pod kątem ich znaczenia dla prawosławia rosyjskiego przekracza oczywiście ramy i aspiracje tego artykułu. My stawiamy sobie zadanie skromniejsze: przedstawić polską recepcję myśli jednego tylko teologa rosyjskiego – św. Teofana Rekluz.

*

Święty Teofan Rekluz, zwany także Pustelnikiem lub Zatwornikiem, nie jest w polskim środowisku naukowym postacią powszechnie znaną. Nie znajdziemy o nim noty w leksykonie *Idee w Rosji*, ale za to w bardziej teologicznej *Księdze imion Świętych* pojawia się już kilka słów na temat jego kanonizacji w 1988 r.²⁷ O tym fakcie możemy także przeczytać w czasopiśmie „Za i Przeciw” z 1989 r.²⁸ oraz w „Zorzy” z 1988 r.²⁹

21 K. Leśniewski, „Nie potrzebują lekarza zdrowi...” *Hezychastyczna metoda uzdrawiania człowieka*, Lublin 2006; J. Klinger, *O istocie prawosławia*; I. Trzcńska, *Wstęp*, [w:] J.-Y. Leloup, *Hezychazm. Zapomniana tradycja modlitewna*, przeł. H. Sobieraj, Kraków 1996; J. Tofiluk, *Hezychazm i jego wpływ na rozwój duchowości*, „Elpis” 2002, z. 6, s. 87-106; S. Choruży, *Hezychazm dzisiaj: asceza prawosławna jako dziedzictwo ogólnochrześcijańskie*, przeł. Ł. Leonkiewicz, „Zeszyty Naukowe Centrum Badań im. Edyty Stein” 2011, t. 7: *Kultura prawosławna*, red. D. Jewdomikow, B. Brzeziński, N. Przybylska, s. 9-33; J. Kadyłak, *Hezychazm*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1977, nr 3-4, s. 34-46; O. Cyrek, *Hezychastyczna koncepcja przeobóstwienia (theosis) w ujęciu Grzegorza Palamasa (1296-1359) i jej wpływ na paletę barwną ruskich ikon XIV i XV wieku*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 2012, (54) z. 1-2.

22 Zob. T. Obolevitch, *Od onomatodoksji do estetyki. Aleksego Łosiewa koncepcja symbolu. Studium historyczno-filozoficzne*, Kraków 2011; idem, *Sergiusza Bułgakowa i Aleksego Łosiewa filozofia imienia*, [w:] Palamas, Bułgakow, Łosiew. *Rozważania o religii, imieniu Bożym, tragedii filozofii, wojnie i prawach człowieka*, red. L. Kiejzik, Warszawa 2010; L. Kiejzik, *Przyczynek do problematyki filozofii imienia: tożsamości i różnice stanowisk Sergiusza Bułgakowa i Aleksego Łosiewa*, [w:] Palamas, Bułgakow, Łosiew...

23 Metropolita Sawa (Hrycuniak), *Modlitwa Jezusowa*, [w:] *Prawosławie. Światło prawdy i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999; J. Nowosielski, *Inność prawosławia*, s. 37; D. Sawicki, *Modlitwa Jezusowa i jej wpływ na rozwój duchowości*, „Elpis” 2002, z. 6; S. Andronowska, *Modlitwa Jezusowa*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1975, nr 4, s. 4-23.

24 A. Ochał, *Rola Pustelni Optina w życiu i działalności wielkich pisarzy rosyjskich*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo bizantyjsko-słowiańskie. IV Kongres Teologów Polskich, Lublin 12-14 X 1989*, red. A. Kubiś, M. Rusecki, Lublin 1994; M. Gogol, *List do optińskich starców*, przeł. E.K., „List Informacyjny. Pismo Rady Diecezjalnej Młodzieży przy Diecezji Białostocko-Gdańskiej” 1989, nr 1, s. 4.

25 *Mnisi Góry Atos o duchowości prawosławnej*, oprac. G. Krańczuk, Hajnówka 1995.

26 Zob. P. Florenski, *Ławra Troicko-Sergiejewska i Rosja*, [w:] idem, *Ikonostas i inne szkice*, przeł. Z. Podgórzec, Białystok 1997.

27 *Księga imion Świętych*, red. H. Fros SJ, F. Sowa, t. 5, Kraków 2004, s. 467.

28 *Kanonizacje Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (Dymitr Doński, Andrzej Rublow, Maksym Grek, Makary, Paisjusz Wieliczkowski, Ksenia, bp Ignacy Brianczaninow, Ambroży Optyński, bp Teofan Zatwornik)*, „Za i Przeciw” 1989, nr 5, s. 8-9.

29 *Nowi święci rosyjscy. 1000-lecie chrztu Rusi*, „Zorza” 1988, nr 1, s. 10-11.

W *Historii Kościoła* księdza Bolesława Kumora znajduje się wzmianka o życiu religijnym w Rosji i o wyjątkowej pobożności Teofana³⁰. Wspomnijmy także o pracy magisterskiej Mikołaja Borowika pt. *Biskup Teofan Zatwornik jako duszpasterz*, obronionej w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w 1983 r. Są to jednak prace, z racji swego encyklopedycznego charakteru i tym samym nieco marginalnego, w zasadzie niewiele wnoszące do recepcji świętego.

Autorzy, o których powiedzieć należy nieco więcej, ze względu na ich przedmiot zainteresowań naukowych, to ksiądz doktor Piotr Nikolski i nieżyjący już ksiądz profesor Jan Pryszmont. Pierwszy z nich jest Rosjaninem, absolwentem Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie i Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, obecnie pracuje w świdnickiej parafii. Zajmuje się tłumaczeniem dzieł św. Teofana. Drugi z kolei był profesorem Akademii Teologii Katolickiej i uznanym autorytetem w dziedzinie teologii moralnej. Napisał monografię w języku polskim o świętym z Wyszy oraz szereg artykułów na jego temat.

Ksiądz Nikolski w przekładzie *Drogi do zbawienia* w obszernym wprowadzeniu do tej publikacji zawarł sporo wiadomości na temat życia i twórczości Teofana. Dowiadujemy się stąd, że Georgij Goworow (tak brzmiało świeckie imię świętego) urodził się w 1815 r. w guberni orłowskiej w rodzinie prawosławnego kapłana. Chłopiec poszedł w ślady ojca i po ukończeniu liwieńskiej szkoły duchownej wstąpił do seminarium w Orle. Tutaj obrał sobie za wzór do naśladowania św. Tichona Zadońskiego – wpływy jego nauki będą widoczne w dojrzałej twórczości Jerzego. Po ukończeniu seminarium skierowany został do Kijowskiej Akademii Duchownej na dalszą naukę, co można nazwać szczęśliwym zbiegiem okoliczności, był uważany bowiem za ucznia przeciętnego i raczej szczególnie się nie wyróżniał.

Akademia ta miała długą historię, stanowiła najstarszą tego typu instytucję w Imperium Rosyjskim. Powstała z Akademii Mohylańskiej, którą założył Piotr Mohyła, znajdujący się pod pewnym wpływem teologii rzymskokatolickiej³¹. Ta fascynacja religijnością zachodnią ojca-założyciela odbiła się także na funkcjonowaniu samej szkoły, jednakże tendencje te w czasie studiów Goworowa stały się już tylko marginalne³². Atmosfera sprzyjała kształtowaniu się silnych osobowości – właśnie tam po raz pierwszy wychodzą na jaw talenty Jerzego, głównie talent pisarski. Nie był on jednak osobowością spragnioną uznania i zaszczytów, koncentrował się raczej na modlitwie i ćwiczeniach duchowych – czego efektem była decyzja, podjęta w 1841 r., o przejściu w stan mniszy i przyjęciu imienia Teofan. Kilka miesięcy później otrzymał także święcenia diakońskie i kapłańskie. Wszystkie sfery aktywności potrafił pogodzić

30 B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 7, Lublin 2001, s. 441.

31 J. Pryszmont, *Prawosławna teologia moralna. Próba określenia specyfiki*, „Collectanea Theologica” 1975, nr 2, s. 37.

32 P. Nikolski, *Wprowadzenie*, [w:] Św. Teofan Rekluz, *Droga do zbawienia*, przeł. P. Nikolski, Kraków 2002, s. 17 i nn.

i nie zaniedbywał żadnej z nich, co świadczy o niezłomności charakteru i dyscyplinie wewnętrznej. Po ukończeniu Kijowskiej Akademii Teofan podejmuje się pracy pedagogicznej, tu także wykazywał niezwykle talenty, dlatego też szybko awansował, aby wziąć w końcu udział w Rosyjskiej Misji Prawosławnej w Jerozolimie. W międzyczasie wdał się w twórczą polemikę z uznanym autorytetem w dziedzinie teologii Ignacym Brianczaninowem (1807-1867), który pełnił wtedy funkcję archimandryty w pustelni św. Sergiusza w Sankt-Petersburgu. Różnica zdań zasadzała się na odmiennym stosunku do obcych wpływów w teologii prawosławnej – Teofan był na nie otwarty, natomiast Ignacy zdecydowanie krytykował zachodnią duchowość. W efekcie na kartach literatury fachowej często można spotkać imiona oponentów w bezpośrednim sąsiedztwie.

Teofan, pomimo intensywnego, pełnego obowiązków życia cały czas rozwijał się duchowo i intelektualnie (uczył się języków – francuskiego, hebrajskiego, greki oraz innych). Okazją do intensyfikacji studiów była wspomniana misja do Jerozolimy, podczas której wyszły na jaw wszystkie jego talenty. Jego praca, po raz kolejny, została doceniona – mianowano go na stanowisko archimandryty, a rok później został rektorem Ołoneckiego Seminarium Duchowego w Pietrozawodzku. Należy w tym miejscu jeszcze raz podkreślić, że Teofan był osobowością raczej cichą, skłoną do kontemplacji i refleksyjną, dlatego obowiązki administracyjne nie mogły mu w pełni odpowiadać ani go satysfakcjonować. Pragnął czegoś zdecydowanie innego – okoliczności nie pozwalały jednak na realizację marzeń. Sytuacja zmieniła się nieco w momencie, gdy wybrano go na kapelana ambasady rosyjskiej w Konstantynopolu. Zadanie przyszłego świętego nie sprowadzało się jednak tylko do powinności kapłańskich, miał on bowiem także zaprezentować sprawozdanie dotyczące konfliktu między Konstantynopolem a Bułgarami o autokefalię Kościoła Bułgarskiego. W tym czasie powstały m.in. *Listy o życiu duchowym*, które były w istocie korespondencją Teofana z księżną P.S. Łukomską³³.

W 1857 r. nastąpił jednak ciąg dalszy obowiązków administracyjnych – Teofan został rektorem Petersburskiej Akademii Duchowej, przewodniczył także komitetowi, który zajmował się tłumaczeniem i wydawaniem prac historyków bizantyjskich, a także komitetowi pracującemu nad rosyjskim przekładem Biblii, co oznaczało wiele zajęć i mało czasu na modlitwę. Szczyt sukcesów miał miejsce w 1859 r., kiedy mianowano go biskupem Tambowskim i Szackim. Pomimo tego nieustającego powodzenia, Teofan żył skromnie i ascetycznie, a jego marzenia były całkiem odmienne – nie interesowały go ziemskie godności, lecz życie mnisze. Zrealizował w końcu ten zamiar w 1866 r. – za zgodą władz zrzekł się biskupstwa i przeniósł się do wyszeńskiej pustelni diecezji tambowskiej i tam w pełni oddał się modlitwie, kontemplacji i nauce. Jego nowe pustelnicze życie zorganizowane było według ścisłego schematu – polegało na modlitwie i pracy pisarskiej. Teofan redagował komentarze do ksiąg biblijnych, tworzył traktaty asce-

33 Księżna należała do znanego rodu Łukomskich, który pochodził z Litwy.

tyczno-moralne i tłumaczył dzieła mistrzów życia duchowego, odpowiadał także na listy, których dostawał codziennie bardzo wiele. Za dzieło życia Teofana można uznać monumentalny pięciotomowy przekład *Filokalii* na język rosyjski – *Dobrotolubije* – nad którym pracował w latach 1877-1889 (wcześniejszą i znacznie skromniejszą translację na staro-cerkiewno-słowiański zawdzięczamy Paisjuszowi Wielickowskiemu). Tłumaczenie to nie było literalne, oddawało raczej sens przesłania świętych ojców. Teofan pragnął, aby to dzieło przyniosło jak najwięcej pożytku duchowego czytelnikom.

W 1872 r. nastąpił przełom, przyszedł święty zaprzestał jakichkolwiek kontaktów z ludźmi – do swej celi przyjmował tylko spowiednika. Całkowicie pochłonięty był modlitwą, która zajmowała mu do dziesięciu godzin dziennie, i pracą pisarską, a ta zabierała drugie tyle – w takim trybie przeżył prawie trzydzieści lat, umarł w 1894 r. Niecałe sto lat później został ogłoszony świętym Cerkwi Rosyjskiej.

Obraz Teofana, jaki nam się wyłonił, wydaje się jednoznaczny – to surowy asceta i uczony, postać wielce znacząca w teologii prawosławnej. Jednak badania jego twórczości nie są jednolite. Różnią się w zależności od wyznaniowych przekonań poszczególnych badaczy. Ksiądz Pryszmont widział w nim głównie teologa moralnego i pod tym kątem analizował myśl Teofana. Jego monografia *Życie chrześcijańskie jako realizacja zbawienia. Doktryna moralna biskupa Teofana Pustelnika*³⁴ z 1979 r. to próba przedstawienia w usystematyzowanej formie wykładu nauki moralnej świętego z Wyszy. Podstawą do jej napisania była praca habilitacyjna pod tym samym tytułem (1973)³⁵. Autor analizował w niej cechy nauki moralnej Teofana, za najważniejszą uznał chrystocentryzm. Życie w Chrystusie, pisał polski teolog, było podstawą zbawienia, do takiego wniosku doprowadziły Teofana studia nad Pismem Świętym, pismami Ojców Kościoła oraz własne doświadczenie wewnętrzne. Życie chrześcijańskie miało być realizacją zbawienia, które odbywało się za pośrednictwem Kościoła. Stanowiło to jedno z twierdzeń eklezjologii Teofana. Na końcu książki omówiony został stan badań – ks. Pryszmont cytował głównie pozycje rosyjskie, niemieckie i francuskie. Największym autorytetem był dla polskiego badacza Tomáš Špidlik, autor monografii poświęconej twórczości Teofana w języku francuskim³⁶. Recenzję książki ks. Pryszmonta możemy znaleźć w czasopiśmie „Więź” z 1980 r., napisała ją Ewa Smykowska³⁷. Autorka, podsumowując rozważania polskiego teologa, stwierdziła, że istotą nauki moralnej Teofana była idea zbawienia, która stanowiła wyraźny cel i powołanie każdego chrześcijanina.

34 Zob. J. Pryszmont, *Życie chrześcijańskie jako realizacja zbawienia. Doktryna moralna biskupa Teofana Pustelnika*, Warszawa 1979.

35 J. Pryszmont, *Doktryna moralna prawosławnego biskupa (Teofana Pustelnika) przedmiotem pracy habilitacyjnej teologa rzymskokatolickiego*, „Rodzina” 1973, nr 29, s. 3.

36 Zob. T. Špidlik, *La doctrine spirituelle de Théophane le Reclus Le Cœur et l'Esprit*, Roma 1965.

37 E. Smykowska, *By poznać prawosławie* (recenzja książki J. Pryszmonta, *Życie chrześcijańskie jako realizacja zbawienia. Doktryna moralna biskupa Teofana pustelnika*), „Więź” 1980, nr 1, s. 108-110.

Monografię *Życie chrześcijańskie jako realizacja zbawienia* poprzedziła seria artykułów publikowanych w czasopismach („Studia Theologica Varsaviensia” i „Collectanea Theologica”³⁸). W artykule z 1975 r., ks. Pryszmont swe rozważania zawęził do rosyjskiej teologii moralnej, prześledził losy chrześcijaństwa od czasów Sergiusza z Radoneża aż do Teofana i to właśnie jemu poświęcił najwięcej miejsca. Czytamy, że „ten najwybitniejszy moralista rosyjski XIX w.” łączył działalność pisarską z życiem klasztornym, ponieważ w tradycji Wschodu prawdziwy teolog nie jest tylko teoretykiem życia, ale „mędrcom bożym – gnostykiem”³⁹. Ksiądz Pryszmont, powołując się na dzieło *Listy do rozmaitych osób* (*Письма к разным лицам о разных предметах веры и жизни*), starał się przeanalizować historiozbowcze postawy życia chrześcijańskiego w ujęciu Teofana. Jednak bardziej szczegółowe rozważania nad nauką świętego z Wyszy znajdziemy w dwóch artykułach opublikowanych na łamach „Studia Theologica Varsaviensia” z lat 1977-1978. Podkreślone zostały w nich oryginalność myśli, nieprzeciętność koncepcji i duży dorobek pisarski Teofana⁴⁰. Jego twórczość pisarską można podzielić na trzy części – dzieła ascetyczno-moralne, komentarze do Pisma Świętego i przekłady dzieł Ojców Kościoła oraz mistrzów życia duchowego⁴¹. Polski teolog zwraca uwagę na *Dobrotolubije* w przekładzie Teofana – dzieło to wywarło duży wpływ na odnowę życia duchowego w Rosji⁴². Dostrzeżone zostało także podobieństwo nauki Teofana i Tichona Zadońskiego – Teofan w istocie podążał tą samą duchową ścieżką, co Tichon.

W późniejszej pracy, z 1987 r. pt. *Historia teologii moralnej*⁴³, ks. Pryszmont wydziela osobny rozdział na omówienie specyfiki prawosławnej myśli moralnej. Tam oczywiście nie mogło zabraknąć twórczości „największego moralisty rosyjskiego”, choć ten mało pisał prac *stricte* systematycznych⁴⁴. Polski teolog stwierdził, że naukę świętego z Wyszy można uznać za „filar prawosławia”⁴⁵. Przemyslenia te uzupełnione zostały w artykule pt. *Przemiana człowieka duchowego*⁴⁶, który był konceptualizacją wystąpienia na IV Kongresie Teologów Polskich w 1989 r. w Lublinie. Ksiądz Pryszmont pisał w tym studium, że Teofan dobrze uzasadnił powiązanie teologii moralnej z duchowością, o czym świadczy w zasadzie całe jego życie i twórczość⁴⁷. W innym miejscu pada równie

38 J. Pryszmont, *Prawosławna teologia moralna. Próba określenia specyfiki*; idem, *Bp Teofan Pustelnik – moralista prawosławny (1815-1894). Życie i twórczość*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1977, nr 15, s. 113-135; idem, *Podstawowe założenia doktryny moralnej bpa Teofana Pustelnika*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1978, nr 2, s. 139-163.

39 Idem, *Prawosławna teologia moralna. Próba określenia specyfiki*, s. 41.

40 Idem, *Bp Teofan Pustelnik – moralista prawosławny (1815-1894). Życie i twórczość*, s. 114.

41 *Ibidem*, s. 120.

42 *Ibidem*, s. 125.

43 Zob. idem, *Historia teologii moralnej*, Warszawa 1987.

44 *Ibidem*, s. 286.

45 *Ibidem*, s. 287.

46 Idem, *Przemiana człowieka duchowego. Specyficzne wartości bizantyjsko-słowiańskiej duchowości i myśli moralnej*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo bizantyjsko-słowiańskie...*

47 *Ibidem*, s. 123.

ważne stwierdzenie, że katolicka teologia moralna powinna czerpać z tej prawosławnej – przesuwając akcent z nakazów i norm na samą istotę życia chrześcijańskiego⁴⁸.

W artykule z 1978 r. z kolei książd profesor podkreślił znaczenie ekonomii zbawienia, tj. Boży projekt odbudowy upadłej natury ludzkiej, w nauce świętego z Wyszy⁴⁹. W ogóle idea nawrócenia chrześcijańskiego jako „odbudowy natury człowieka” stanowiła podstawę moralno-ascetycznej nauki Teofana⁵⁰. Narzędziem tego procesu była łaska, ale nie została ona dana człowiekowi bezpośrednio – musi on nauczyć się z niej korzystać. Łaska Boża w sposób najpełniejszy dostępna jest dla tzw. *podwiźników*, ascetów, ludzi, których życie nosi znamiona heroizmu⁵¹. W istocie przyznać trzeba, że Teofan postuluje bardzo surowe reguły życia chrześcijańskiego, ale radykalizm ewangeliczny charakterystyczny jest dla całej moralistyki rosyjskiej⁵². Najpełniejszy wykład zasad życia religijnego znajdziemy w *Drodze do zbawienia*, którą ks. Pryszmont uznaje za zasadniczą pracę Teofana. *Droga do zbawienia* przeznaczona jest dla każdego, kto pragnie żyć życiem prawdziwie chrześcijańskim, czyli mistycznym. Chrześcijaństwo jest bowiem równoznaczne z mistyką i dlatego stanowi ona normalną rzeczywistość dla każdego wierzącego, natomiast nadprzyrodzone życie duchowe powinno stać się celem życia ziemskiego – *Droga do zbawienia* pomaga w jego osiągnięciu. Praca ta jest dostępna polskiemu czytelnikowi, a to dzięki innemu badaczowi twórczości świętego z Wyszy, mianowicie ks. Piotrowi Nikolskiemu.

Ten prawosławny teolog przełożył dwie prace Teofana, wspomnianą *Drogę do zbawienia*⁵³ i *Słowo o modlitwie*⁵⁴. Obie książki wydane zostały przez Benedyktynów Tynieckich. Wydawnictwo to znane jest z prezentowania dzieł mistrzów życia duchowego zarówno chrześcijaństwa zachodniego, jak i wschodniego. Tłumaczenia fragmentów listów oraz obszerne informacje na temat życia i twórczości Teofana dostępne są także w polskich przekładach książek Śpidlika *Wielcy mistycy rosyjscy*⁵⁵ oraz *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*⁵⁶ (translację wykonała Janina Dembska).

Drogę do zbawienia można, za Anną Radziukiewicz, nazwać „pokarmem dla duszy”⁵⁷. Znajdziemy tam bowiem wskazówki, jak żyć prawdziwie po chrześcijańsku; zgodnie z nimi nie należy dogadzać ciała, ulegać namiętnościom czy lenistwu, przerywać modlitwy. Należy z kolei posiadać ojca duchowego i skupić swą aktywność duchową w sercu. Rady te nie są kierowane tylko do ascetów, ale do wszystkich wiernych. Nie ulega wąt-

48 Idem, *Podstawowe założenia doktryny moralnej bpa Teofana Pustelnika*, s. 162.

49 *Ibidem*, s. 140.

50 Idem, *Pokuta w prawosławiu*, „Ateneum Kapłańskie” 1977 (89), z. 1, s. 52.

51 Idem, *Podstawowe założenia doktryny moralnej bpa Teofana Pustelnika*, s. 150.

52 *Ibidem*, s. 159-160.

53 Zob. św. Teofan Rekluz, *Droga do zbawienia*.

54 Zob. św. Teofan Rekluz, *Słowo o modlitwie*, przeł. P. Nikolski, Kraków 2003.

55 Zob. T. Śpidlik, *Wielcy mistycy rosyjscy*, przeł. J. Dembska, Kraków 1996.

56 Zob. idem, *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, przeł. J. Dembska, Warszawa 2000.

57 A. Radziukiewicz, *Dla przebudzenia grzeszników*, „Przegląd Prawosławny” 2003, nr 3, s. 22.

pliwości, że niektóre z nich są praktycznie nie do zrealizowania w życiu świeckim, ale człowiek zaangażowany religijnie może się zawsze do nakreślonego ideału spróbować przybliżyć. Widać tutaj wspomniany przez ks. Pryszmonta radykalizm Teofana. Z kolei w *Słowie o modlitwie* Teofan definiował, jak prawidłowo się modlić, modlitwa stanowi bowiem „miernik życia duchowego”⁵⁸. Znajdziemy tu również przykłady ćwiczeń duchownych służących kształtowaniu umysłu, serca i woli⁵⁹.

Przekłady dzieł to niejedyny dorobek ks. Nikolskiego, jest on także autorem dwóch artykułów na interesujący nas temat. W jednym z nich – *Miejsce medytacji w prawosławnej kulturze ascetycznej* – podkreśla nadrzędne miejsce modlitwy Jezusowej i hezychazmu w życiu i twórczości świętego z Wyszy⁶⁰. Szczegółowo opisuje także problem relacji duchowości wschodniej i zachodniej na przykładzie poglądów Teofana oraz Ignacego Brianczaninowa. Poglądy dziewiętnastowiecznego ascety będą także podporą dla ks. Nikolskiego w artykule *Ekumenizm. Znaczenie tradycji ascetycznej w dialogu ekumenicznym*⁶¹. Myśl rosyjskiego teologa charakteryzowała się otwarciem na wpływ duchowości Zachodu i pełną tolerancją dla jej odmienności. Być może, pewien wpływ miały na to studia w Kijowskiej Akademii Duchownej, a może wrodzona życzliwość i dobroć wobec tego, co inne.

Święty Teofan Rekluz był jedną z tych postaci dziewiętnastowiecznej rosyjskiej sceny religijnej, które wniosły ważny wkład w rozwój prawosławia i umocnienie w nim tradycji hezychastycznej. Wydaje się więc, że najadekwatniejszym horyzontem rozpatrywania jego myśli jest właśnie hezychazm. Nie zawsze jednak badania nauki świętego podążają tym tropem – akcentuje się inne aspekty jego teologii: ekumenizm, moralizatorstwo, ascetykę. Jak wygląda przyszłość i kierunek badań? Polska recepcja jest na razie zbyt skromna, by móc odpowiedzieć na to pytanie i wskazać perspektywy rozwoju naukowej refleksji w tym zakresie.

Możemy jednak przypuszczać, że sroga asceza i bezkompromisowość nauki (co nie oznacza wcale braku tolerancji, o czym wspomniano wyżej) Teofana siłą rzeczy nie mogą zainteresować szerszej publiczności, choć postać ta była żywym uosobieniem ideału anachoretyzmu chrześcijańskiego i kontynuatora tradycji hezychastycznej. Wydaje się wszakże, że dla badaczy, zajmujących się tymi dziedzinami, życie i nauka świętego z Wyszy mogą okazać się ciekawe. Pewne perspektywy zainteresowań Teofanem leżą także w jego otwartej postawie i idei ekumenizmu, którą odnajdujemy w jego pismach, stanowiących równocześnie odbicie wyjątkowego życia duchowego – również ich kolejne potencjalne przekłady nie wydają się nierealne.

58 Św. Teofan Rekluz, *Słowo o modlitwie*, s. 10.

59 *Ibidem*, s. 43-68.

60 P. Nikolski, *Miejsce medytacji w prawosławnej kulturze ascetycznej*, s. 86.

61 Idem, *Znaczenie tradycji ascetycznej w dialogu ekumenicznym*, [w:] *Życie ekumenią w Kościołach lokalnych*, red. P. Jaskóła, R. Porada, Opole 2003.

LITERATURA CYTOWANA

- Afanasjew M., *Kościół Ducha świętego*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1974, nr 3.
- Afanasjew M., *Kościół Ducha świętego – cd.*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1974, nr 4.
- Agnia (Cicha), *Św. Ambroży z Optiny*, „Bratczyk” 2002, nr 254.
- Andrejuk J., *Doświadczenie mistyczne św. Serafina z Sarowa*, Warszawa 1983 (praca magisterska ChAT).
- Andronowska S., *Modlitwa Jezusowa*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1975, nr 4.
- Arseniew M., *Doświadczenie religijne Apostoła Pawła*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1978, nr 3-4.
- Biesiady z Motowilowym*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1981, nr 1-2 (przeł. H. Paprocki).
- Charkiewicz J., *Starzec Ambroży Optiński*, „Wiadomości PDB-G” 1999, nr 4.
- Choruży S., *Hezychazm dzisiaj: asceza prawosławna jako dziedzictwo ogólnochrześcijańskie*, przeł. L. Leonkiewicz, „Zeszyty Naukowe Centrum Badań im. Edyty Stein” 2011, t. 7: *Kultura prawosławna*, red. D. Jewdomikow, B. Brzeziński, N. Przybylska.
- Cieślak I., *Starcy pustelni optyńskiej*, Kraków 2005.
- Cyrek O., *Hezychastyczna koncepcja przeobstwienia (theosis) w ujęciu Grzegorza Palamasa (1296-1359) i jej wpływ na paletę barwną ruskich ikon XIV i XV wieku*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 2012, (54) z. 1-2.
- Doroszkievicz B., *Mistyka św. Serafina z Sarowa*, Warszawa 1981 (praca magisterska ChAT).
- Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988.
- Fiedotow G., *Święci Rusi (X-XVII w.)*, przeł. H. Paprocki, Bydgoszcz 2002.
- Florenski P., *Ikony modlitewne św. Sergiusza*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1976, nr 1-2, przeł. Z. Podgórzec.
- Florenski P., *Ławra Troicko-Sergiejewska i Rosja*, [w:] idem, *Ikostas i inne szkice*, przeł. Z. Podgórzec, Białystok 1997.
- Glaeser Z., *Święty Serafin z Sarowa i jego pouczenia ascetyczno-duchowe*, „Summarium” 1993-1994, nr 22-23.
- Gogol M., *List do optińskich starców*, przeł. E.K., „List Informacyjny. Pismo Rady Diecezjalnej Młodzieży przy Diecezji Białostocko-Gdańskiej” 1989, nr 1.
- Hryniewicz W., *Boska liturgia życia*, „Więź” 1975, nr 1.
- Jarociewicz P., *Święty Ambroży z Optino jako duszpasterz prawosławny*, Warszawa 1994 (praca magisterska ChAT).
- Jasnan K., *Istota życia chrześcijańskiego według św. Serafina z Sarowa*, „W Drodze” 1992, nr 6.
- Kadyłak J., *Hezychazm*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1977, nr 3-4.
- Kanonizacje Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (Dymitr Doński, Andrzej Rublow, Maksym Grek, Makary, Paisjusz Wieliczkowski, Ksenia, bp Ignacy Brianczaninow, Ambroży Optyński, bp Teofan Zatwornik)*, „Za i Przeciw” 1989, nr 5.
- Kempfi A., *Patron Rosji św. Sergiusz z Radoneża i jego życiorys pióra Epifaniasza*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1984, z. 1.
- Kempfi A., *Św. Serafin Sarowski eremita i cudotwórca*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1985, z. 2.
- Kiejzik L., *Przyczynek do problematyki filozofii imienia: tożsamości i różnice stanowisk Sergiusza Bułgakowa i Aleksego Łosiewa*, [w:] Palamas, Bułgakow, Łosiew. *Rozważania o religii, imieniu Bożym, tragedii filozofii, wojnie i prawach człowieka*, red. L. Kiejzik, Warszawa 2010.
- Klinger J., *O istocie prawosławia*, Warszawa 1983.
- Kowalska H., *Kultura i eschatologia: Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007.
- Kowalska H., *Kultura staroruska, XI-XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998.

- Kozłowski R., *Z eklezjologii o. Mikołaja Afanasjewa*, „Elpis” 2003, z. 7-8.
- Krocak J., *Saint Theophan the Recluse oeuvre and reception of his thought in Poland*, [w:] *Russian thought in Europe. Reception, polemics, development*, red. T. Obolevitch, T. Homa, J. Bremer, Kraków 2013.
- Księga imion Świętych*, red. H. Fros SJ, F. Sowa, t. 5, Kraków 2004.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 7, Lublin 2001.
- Leśniewski K., „Nie potrzebują lekarza zdrowi...” *Hezychastyczna metoda uzdrawiania człowieka*, Lublin 2006.
- Leśniewski K., *Droga do zbawienia w świetle zachowanych pouczeń św. Serafina z Sarowa*, „Arche. Wiadomości Bractwa” 1999, nr 4-5.
- Literatura staroruska, wiek XI-XVII*. Antologia, oprac. W. Jakubowski, R. Łużny, Warszawa 1971.
- M.W., *Święty Sergiusz z Radoneża*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1975, z. 1-2.
- Metropolita Sawa (Hrycuniak), *Modlitwa Jezusowa*, [w:] *Prawosławie. Światło prawdy i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999.
- Mieñ A., *O modlitwie domowej*, „List Informacyjny. Pismo Rady Diecezjalnej Młodzieży przy Diecezji Białostocko-Gdańskiej” 1995, nr 1.
- Mnisi Góry Atos o duchowości prawosławnej*, oprac. G. Krańczuk, Hajnówka 1995.
- Modzelewska B., *św. Teofan Rekluz*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 19, Lublin 2013.
- Niemczyk W., *Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 1962 (R. 4).
- Nikolski P., *Miejsce medytacji w prawosławnej kulturze ascetycznej*, [w:] *Medytacja. Postawa intelektualna, sposób poznania, gatunek dyskursu*, red. T. Kostkiewicz i M. Sagoniak, Warszawa 2010.
- Nikolski P., *Wprowadzenie*, [w:] *Św. Teofan Rekluz, Droga do zbawienia*, przeł. P. Nikolski, Kraków 2002.
- Nikolski P., *Znaczenie tradycji ascetycznej w dialogu ekumenicznym*, [w:] *Życie ekumenia w Kościołach lokalnych*, red. P. Jaskóła, R. Porada, Opole 2003.
- Nowi święci rosyjscy. 1000-lecie chrztu Rusi*, „Zorza” 1988, nr 1.
- Nowosielski J., *Inność prawosławia*, Białystok 1998.
- Obolevitch T., *Od onomatodoksji do estetyki. Aleksego Łosiewa koncepcja symbolu. Studium historyczno-filozoficzne*, Kraków 2011.
- Obolevitch T., *Sergiusza Bułgakowa i Aleksego Łosiewa filozofia imienia*, [w:] *Palamas, Bułgakow, Łosiew. Rozważania o religii, imieniu Bożym, tragedii filozofii, wojnie i prawach człowieka*, red. L. Kiejzik, Warszawa 2010.
- Ochał A., *Rola Pustelni Optina w życiu i działalności wielkich pisarzy rosyjskich*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo bizantyjsko-słowiańskie. IV Kongres Teologów Polskich*, Lublin 12-14 X 1989, red. A. Kubiś, M. Rusecki, Lublin 1994.
- Paisjusz Wielickowski, *O modlitwie umysłu albo modlitwie wewnętrznej*, przeł. J. Kuffel, Białystok 1995.
- Pańkowski J., *Życie, działalność i twórczość św. Ignacego Brianczaninowa*, „Elpis” 2006, z. 13-14.
- Paprocki H., *Bibliografia czasopisma teologicznego „Elpis” 1926-1937*, „Elpis” 1999, z. 1.
- Paprocki H., *Recepcja rosyjskiej myśli religijnej w Polsce*, „Elpis” 2005, z. 11-12.
- Paprocki H., *Studium teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1973, nr 4.
- Piekarska-Winkler D., *Ruski ideał świętości*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 2006 (48, 1-2).
- Pierwsze tysiąclecie chrześcijaństwa (988-1988) na ziemiach wschodniej słowiańszczyzny od Rusi Kijowskiej do Rosji, Ukrainy i Białorusi*, oprac. R. Łużny, Lublin 1994.
- Polskie badania filozofii rosyjskiej*, cz. 1, red. L. Kiejzik, J. Uglik, Warszawa 2009.
- Polskie badania filozofii rosyjskiej*, cz. 2, red. L. Kiejzik, J. Uglik, Warszawa 2012.
- Pryszmont J., *Bp Teofan Pustelnik – moralista prawosławny (1815-1894). Życie i twórczość*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1977, nr 15.

- Pryszmont J., *Doktryna moralna prawosławnego biskupa (Teofana Pustelnika) przedmiotem pracy habilitacyjnej teologa rzymskokatolickiego*, „Rodzina” 1973, nr 29.
- Pryszmont J., *Historia teologii moralnej*, Warszawa 1987.
- Pryszmont J., *Podstawowe założenia doktryny moralnej bpa Teofana Pustelnika*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1978, nr 2.
- Pryszmont J., *Pokuta w prawosławiu*, „Ateneum Kapłańskie” 1977 (89), z. 1.
- Pryszmont J., *Prawosławna teologia moralna. Próba określenia specyfiki*, „Collectanea Theologica” 1975, nr 2.
- Pryszmont J., *Przemiana człowieka duchowego. Specyficzne wartości bizantyjsko-słowiańskiej duchowości i myśli moralnej*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo bizantyjsko-słowiańskie. IV Kongres Teologów Polskich, Lublin 12-14 X 1989*, red. A. Kubiś, M. Rusecki, Lublin 1994.
- Pryszmont J., *Życie chrześcijańskie jako realizacja zbawienia. Doktryna moralna biskupa Teofana Pustelnika*, Warszawa 1979.
- Pustelnik z Zagorska (św. Sergiusz), „Papieskie Intencje Misyjne” 1985, nr 4.
- Radziukiewicz A., *Dla przebudzenia grzeszników*, „Przegląd Prawosławny” 2003, nr 3.
- Recepty św. Ambrożego*, oprac. D. Wysocka, „Przegląd Prawosławny” 2001, nr 4.
- Sawicki D., *Modlitwa Jezusowa i jej wpływ na rozwój duchowości*, „Elpis” 2002, z. 6.
- Serafin Sarowski, *O poście*, przeł. J. Charkiewicz, „List Informacyjny. Pismo Rady Diecezjalnej Młodzieży przy Diecezji Białostocko-Gdańskiej” 1989 (3).
- Serafin Sarowski, *Ogień ducha świętego*, przeł. H. Paprocki, Białystok 1992.
- Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, przeł. R. Łużny, Kraków 1995.
- Smykowska E., *By poznać prawosławie* (recenzja książki J. Pryszmonta, *Życie chrześcijańskie jako realizacja zbawienia. Doktryna moralna biskupa Teofana pustelnika*), „Więź” 1980, nr 1.
- Sosna G., *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, cz. I, Białystok-Ryboły 1994.
- Sosna G., *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, cz. II, Białystok-Ryboły 1996.
- Sosna G., *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, cz. III, Białystok-Ryboły 1998.
- Sosna G., *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wschodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, cz. IV, Białystok 2003.
- Špidlik T., *La doctrine spirituelle de Théophane le Reclus Le Cœur et l'Esprit*, Roma 1965.
- Špidlik T., *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, przeł. J. Dembska, Warszawa 2000.
- Špidlik T., *Wielcy mistycy rosyjscy*, przeł. J. Dembska, Kraków 1996.
- Stabińska J. OSB, *Święty Serafin Sarowski*, „Przewodnik Katolicki” 1975, nr 3.
- Św. Teofan Rekluz, *Droga do zbawienia*, przeł. P. Nikolski, Kraków 2002.
- Św. Teofan Rekluz, *Słowo o modlitwie*, przeł. P. Nikolski, Kraków 2003.
- Święci Rosyjscy. Serafin z Sarowa*, „Zorza” 1988, nr 1.
- Święty Serafin z Sarowa, *Żywot i pouczenia*, Hajnówka 1999 (przeł. Strach).
- Świtkiewicz A., *Próba rekonstrukcji myśli Grzegorza Palamasa w artykule B. Krivocheine'a pt. Asketyckie i bogosławskie uczenie się św. Grigorija Palamy*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1997, nr 3.
- Teologia i kultura Starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J. Gajek (seria: Teologia w Dialogu, t. 7), Lublin 1993.
- Tofiluk J., *Hezychazm i jego wpływ na rozwój duchowości*, „Elpis” 2002, z. 6.
- Trzcńska I., *Wstęp*, [w:] J.-Y. Leloup, *Hezychazm. Zapomniana tradycja modlitwowa*, przeł. H. Soberaj, Kraków 1996.
- Wyszomirski T., *Prawosławny kościół rosyjski*, „Novum” 1978, nr 2.

O obecności dzieła św. Teofana Rekluza w polskiej refleksji

STRESZCZENIE: Św. Teofan Rekluz (Gieorgij Goworow, zm. 1894) zapamiętany został przez teologów i badaczy dzięki swym oryginalnym, ale mieszczącym się w tradycji rosyjskiego hezychazmu, pismom ascetyczno-moralnym. Ten biskup i święty był także autorem monumentalnego, pięciotomowego rosyjskiego wydania *Filokalii* (*Dobrotolubija*). Jego droga duchowa wiodła od pracy naukowej w Seminarium Duchowym, poprzez funkcję biskupa tambowskiego i szackiego aż do życia zamkniętego w Pustelni w Wyszy. Uważa się go zarówno za teoretyka, jak i praktyka życia ascetycznego opartego na wschodniej tradycji duchowej. Cała jego nauka i pouczenia związane były z modlitwą Jezusową, rolą serca w modlitwie i hezychazmem. W pracy *Słowo o modlitwie* twierdził, że „sprawa modlitwy w życiu chrześcijańskim jest najważniejsza”. Dążenie serca do Boga powinno być celem człowieka; nie zawsze jest to łatwe, ale dzięki wytrwałości każdy może cel ten osiągnąć. Święty Teofan uczył, jak wejść w dialog modlitewny z Bogiem. Jednym z najważniejszych ćwiczeń duchowych było, według niego, kształtowanie serca – środkiem do celu była tu pobożność i zwrócenie umysłu ku Bogu. Dzieło tego teologa jest znane w Polsce nie tylko w środowisku prawosławnym, ale także katolickim, gdzie powstała nawet monografia na jego temat (Jan Pryszmont). Mimo to czuje się pewien niedosyt – istnieją jedynie dwa przekłady jego pism oraz kilkanaście rozproszonych artykułów. W artykule przedstawiam twórczość św. Teofana w kontekście rosyjskiego hezychazmu, wskazując także te jej aspekty, które najbardziej interesują polskich badaczy oraz kreślę perspektywy możliwego rozwoju badań nad myślą teologa.

SŁOWA KLUCZOWE: Teofan Rekluz – Święty z Wyszy – *Filokalia* – Jan Pryszmont – Piotr Nikolski – teologia prawosławna

Saint Theophan the Recluse's oeuvre and reception of his thought in Poland

SUMMARY: St. Theophan the Recluse (George Govorov, 1815-1894) has been remembered by theologians and researchers for his ascetic and moral writings that were original yet stayed within the tradition of Russian hesychasm. In teaching how to enter into a prayer dialogue with God, St. Theophan considered a moulding of one's heart of the most important spiritual exercises; piety and turning one's mind to God were seen as means to this end. In Poland, the work of this theologian is known not only in the Orthodox but also in the Catholic circles (Jan Pryszmont published a monograph about him in 1979). Nonetheless, there are only two translations of his powerful writings and a dozen miscellaneous articles. So, he remains somewhat underrepresented. In the article, the work of St. Theophan is described within the context of Russian hesychasm; I am pointing out those aspects of the theologian's thought that Polish researchers are interested in the most, and outline the perspectives for further research.

KEYWORDS: Theophan the Recluse – Saint of Vysha – *Philokalia* – Jan Pryszmont – Piotr Nikolski – Orthodox theology